

DOI: 10.46340/eppd.2020.7.3.32

Yevheniia Hryhorova

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5340-6176>

National Academy of Internal Affairs, Ukraine

COOPERATION WITH NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS AND MASS MEDIA DURING INVESTIGATION OF CRIMES AGAINST ELECTORAL RIGHTS

Євгенія Григорова

Національна академія внутрішніх справ, Україна

ВЗАЄМОДІЯ З ГРОМАДСЬКИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ ТА ЗМІ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ПРАВ

The article analyzed main forms of cooperation between investigative bodies and NGOs that monitor law and order during the election process and mass media. The expediency and importance of such cooperation for effective resolution of problems of investigation of crimes against electoral rights have been argued. The following directions of cooperation of mentioned subjects are defined: information exchange; involvement as specialists; planning and conducting joint actions and activities; joint implementation of scientific development, analytical research, preparation, and publication of reference methodological literature; mutual verification of accounting information; summarizing teamwork and developing directions for improving its forms.

Keywords: cooperation, crimes against electoral rights, investigation, non-governmental organizations, mass media.

У контексті розслідування виборчих злочинів налагодження ефективної взаємодії на етапі досудового розслідування відіграє вкрай важливу роль. Це зумовлено, по-перше, переважно латентним характером таких порушень, а відтак – ускладненнями, пов'язаними з дефіцитом необхідної на початковому етапі розслідування криміналістично значущої інформації; по-друге, під час розслідування таких злочинів часто необхідно застосовувати спеціальні знання щодо організації та проведення виборів; по-третє, така співпраця може позитивно вплинути на скорочення термінів розслідування, що є надзвичайно важливим, зважаючи на періодичність проведення виборів та обмаль часу. На сьогодні, в умовах значної інтенсифікації виборчих процесів в Україні та зростання кількості злочинних порушень виборчого законодавства уявляється недостатньо дослідженою специфіка взаємодії суб'єктів під час розслідування даних злочинів. І якщо особливості процесуальних форм взаємодії (між правоохоронними та виборчими органами) більшою мірою визначені в межах норм чинного законодавства, то напрями взаємодії з громадськими організаціями та ЗМІ залишаються недостатньо розкритими, відтак це й визначило мету представленої статті.

На наше переконання, налагодження ефективного співробітництва з громадськими організаціями, які здійснюють контроль за законністю проведення виборчих кампаній, є вкрай важливим напрямом взаємодії під час протидії виборчим порушенням. Основними завданнями згаданих організацій є спостереження за ходом виборчого процесу на всіх етапах його проведення, фіксація порушень та доведення до відома уповноважених осіб інформації про хід виборів в цілому. Останні виборчі перегони вкотре підтвердили вагомий внесок таких організацій у забезпечення справедливості і законності під час волевиявлення громадян. Значення взаємодії правоохоронних органів з цими організаціями важко переоцінити, адже крім підвищення ефективності діяльності щодо попередження, виявлення та розслідування виборчих порушень,

така співпраця сприяє зростанню рівня довіри громадян до правоохоронних органів та прозорості виборчої кампанії у цілому.

У контексті досліджуваного питання окремої уваги заслуговує діяльність громадянської мережі «Опора». Одним з напрямів діяльності даної організації є контроль за легітимністю проведення виборчих перегонів по всій території України та моніторинг порушень, що їх супроводжують. Минулого року під час двох турів президентських виборів організація залучила до непартійного громадського спостереження 3250 спостерігачів. Під час президентської виборчої кампанії та двох днів голосування вони зафіксували 1153 порушення. А під час парламентської виборчої кампанії – 1439, що було відображено на мапі порушень, представленій на сайті мережі¹.

Під час вивчення напрямів діяльності даної організації, ми виокремили декілька форм її взаємодії із правоохоронними органами, які безпосередньо можуть позитивно вплинути на протидію досліджуваним нами злочинам.

Першою з таких форм виявилось проведення спільних нарад та консультативних зустрічей представників «Опори» з поліцейськими. Метою цих засідань є, передусім, взаємне інформування щодо обов'язків кожного з суб'єктів взаємодії під час проведення виборів та розроблення моделі поведінки у разі виявлення порушень законодавства².

Крім того, представники «Опори» проводили численні навчання для правоохоронців. Так, під час двох виборчих кампаній 2019 року Громадянська мережа провела 115 тренінгів для понад 3 тис. правоохоронців, де поліцейським роз'яснювались основні засади виборчого законодавства, особливості організаційної структури виборчих органів, а також види відповідальності за порушення під час виборчих перегонів. Але виборчим періодом така співпраця не обмежується. У Львівському державному університеті внутрішніх справ вже після проведення виборів було організовано першу школу виборчих комісарів, учасниками якої стали правоохоронці з 12 областей України. А у січні 2020 року на базі цього ж університету відкрилася навчально-практична аудиторія «Модельна виборча дільниця». Вона стала практичним майданчиком для відпрацювання поліцейськими навичок ефективного реагування, фіксації та збору доказової бази в умовах виборчого процесу³.

Взаємодія з представниками мережі реалізується також під час подання ними заяв до правоохоронних органів⁴. Даний напрям діяльності є надзвичайно важливим у тому числі для виявлення та фіксації ознак виборчих злочинів. Представники «Опори» зазвичай обізнані щодо норм виборчого права, особливостей кваліфікації виборчих порушень тому часто володіють важливою криміналістично значущою інформацією, що має вагомое значення на початковому етапі розслідування та в подальшому може виступати частиною доказової бази у провадженні.

Співробітництво триває також і у контексті розроблення законопроекту, що передбачає забезпечення невідворотності покарань за виборчі злочини. Даний документ був розроблений спільними зусиллями МВС, Національної поліції та Громадянської мережі «Опора» за результатами довготривалих публічних і експертних дискусій, а також підтриманий колишнім Урядом та зареєстрований у минулому скликанні Верховної Ради з реєстраційним номером №8270. Наразі до тексту вносяться правки перед новою реєстрацією, що має відбутися незабаром. Прийняття даного законопроекту могло б значною мірою розширити можливості слідчих органів

¹ ОПОРА у 2019 році: наші невеличкі історії великого успіху. *Офіційний сайт Громадянської мережі ОПОРА*. <<https://www.oporaua.org/report/vybory/19584-opora-u-2019-rotsi-nashi-nevelichki-istoriyi-velikogo-uspikhu>> (2020, квітень, 16).

² На спільній нараді МВС, громадських організацій, Нацполіції узгодили механізм забезпечення публічної безпеки та законності виборів. *Мультимедійна платформа іномовлення України УКРІНФОРМ*. <<https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/2619434-avakov-obicae-kandidatam-u-prezidenti-zahist-ale-ne-preferencii.html>> (2020, квітень, 16).

³ ОПОРА у 2019 році: наші невеличкі історії великого успіху. *Офіційний сайт Громадянської мережі ОПОРА*. <<https://www.oporaua.org/report/vybory/19584-opora-u-2019-rotsi-nashi-nevelichki-istoriyi-velikogo-uspikhu>> (2020, квітень, 16).

⁴ ОПОРА подала близько півсотні заяв у поліцію. *Офіційний сайт Громадянської мережі ОПОРА*. <<https://www.oporaua.org/news/vybory/parlamentski-vybory/parlamentski-vybory-2019/18778-opora-podala-blizko-pivsotni-zaiav-u-politsiiu>> (2020, квітень, 16).

на початковому етапі розслідування виборчих злочинів, а відтак, суттєво підвищити результативність та ефективність таких розслідувань.

Іншою найбільш впливовою громадською організацією, яка ще з 1994 року виконує функцію громадського моніторингу і контролю у виборчій сфері є Всеукраїнська громадська організація «Комітет виборців України» (ВГО КВУ). Проведення широкомасштабної діяльності зі здійснення моніторингу виборів стало можливим завдяки розвитку регіональних відділень ВГО КВУ (близько 125 обласних, районних та міських відділень в усіх регіонах держави). Поряд зі створенням умов для забезпечення реалізації політичних прав громадян та реального народовладдя в Україні, одним із основних напрямів роботи організації є співробітництво із зацікавленими сторонами.

Примітно, що пріоритетним вектором спеціалізації ВГО КВУ є запобігання та протидія виборчим злочинам. У цьому напрямі організацією здійснюється чимало заходів, що можуть сприяти виявленню та фіксації ознак таких злочинів. Так, ВГО КВУ здійснює моніторинг ЗМІ на предмет висвітлення фактів політичної корупції, забезпечує функціонування «гарячої лінії» під час проведення всеукраїнських кампаній з виборів, а також громадських приймалень, куди виборці можуть звернутися у тому числі з інформацією про порушення їхніх прав, отримати допомогу у складанні заяви та зверненні до відповідних правоохоронних органів тощо. Крім того, ВГО КВУ також здійснює громадський контроль за діяльністю органів влади різних рівнів (у тому числі кандидатів на виборах у частині законності форм проведення ними агітаційної роботи). Серед напрямів діяльності організації також налагодження роботи мережі громадських навчальних пунктів із залученням юристів, економістів та інших фахівців (у т.ч. зарубіжних), з метою підвищення правових знань та правової культури серед своїх членів та громадян України; проведення лекцій, круглих столів, семінарів, виставок, консультацій із залученням представників громадськості, партій, рухів, органів державного управління, експертів з різних галузей діяльності суспільства, в т.ч. міжнародних; внесення пропозицій до органів державної влади і місцевого самоврядування (у тому числі щодо удосконалення нормативно-правового забезпечення виборчого процесу)¹.

Ще один напрям використання можливостей співпраці з представниками громадськості пропонує О. І. Ромців. Розглядаючи форми взаємодії з ними правоохоронних органів, вчений наголошує, що вони можуть стати незамінними помічниками слідчому у формуванні громадської думки щодо конкретного кримінального провадження, унеможливлення його затягування та уникнення конкретними особами кримінальної відповідальності. Так, у випадках затягування, небажання незаангажовано розглядати справу суддею або тиску з боку окремих посадових осіб, слідчий може залучити представників громадськості для проведення мітингів або зборів з метою висвітлення реальної проблеми з конкретного провадження. Це може стати тією важливою, а інколи і єдиною умовою розгляду справи із додержанням усіх вимог закону². Вважаємо, що такий напрям співпраці цілком прийнятний у контексті розслідування деяких виборчих злочинів, адже, як свідчить практика, деякі розслідування набувають резонансного характеру та характеризуються значною протидією з боку зацікавлених можновладців.

Важливого значення під час розслідування виборчих злочинів набуває організація взаємодії зі ЗМІ. Їх не випадково називають четвертою гілкою влади в державі. Масова комунікація являє собою важливий соціальний та політичний інститут сучасного суспільства й у широких масштабах виконує функції ідеологічного та політичного впливу, підтримання соціальної спільності, організації, інформування, освіти та розваги³.

Демократизація всіх сфер суспільства втілюється в тому числі у розширенні можливостей для ЗМІ у висвітленні подій та відсутності цензури. Як засвідчують результати статистичних досліджень, ЗМІ є основним джерелом інформації про діяльність правоохоронних органів для переважної більшості населення⁴. Актуальним це є і у розрізі досліджуваної проблематики, адже

¹ Статут Всеукраїнської громадської організації «Комітет виборців України». *Офіційний сайт ВГО «Комітет виборців України»*. <http://www.cvu.org.ua/page/about_cvu> (2020, квітень, 16).

² Ромців, О.І. (2016). *Особливості подолання протидії під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності*: дисертація кандидата юридичних наук. Львів, 123.

³ Ромців, О.І. (2016). *Особливості подолання протидії під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності*: дисертація кандидата юридичних наук. Львів, 120.

⁴ Головин, А.Ю., Дубонос, Е.С. (2001). *Использование средств массовой информации в раскрытии и расследовании преступлений: учебное пособие*. Тула: Тульский государственный университет, 43.

під час виборчих перегонів стрімко зростає кількість публікацій, репортажів, повідомлень, відеозаписів та іншої інформації в офіційних та неофіційних виданнях (на телебаченні, в мережі Інтернет), які викривають різного роду виборчі порушення. Така надзвичайна увага спільноти має неоднозначний вплив на ефективність розслідування виборчих злочинів. З одного боку, це сприяє виявленню нових фактів вчинення злочинів та додаткових джерел криміналістично значущої інформації, з іншого – зайвий розголос надає можливість зацікавленим особам протидіяти слідству або взагалі уникнути відповідальності.

Не зайвим тут буде згадати і про штучну «політизацію» (політизація – це надання чому-небудь, набуття чим-небудь політичного характеру, посилення зв'язку з політикою¹) у ЗМІ окремих кримінальних проваджень про виборчі злочини. Метою такої політизації може бути як організація інформаційної кампанії із «виправдовування політично переслідуваних посадовців – кандидатів», так і реалізація технологій так званого «чорного піару» з боку політичних опонентів. Безумовно, це шкодить слідству та встановленню істини у провадженні в цілому.

З огляду на зазначене, питання адекватної взаємодії зі ЗМІ під час розслідування та подолання протидії розслідуванню виборчих злочинів набувають неабиякого значення. Низка науковців взагалі наполягають на регламентації обміну інформацією з пресою під час кримінального провадження та надання йому певних меж, зумовлених нормативно-правовими актами, слідчою таємницею та спеціальним дозволом уповноважених осіб². Ми вважаємо такий підхід цілком виправданим з огляду на вивчення практики розслідування виборчих злочинів, оскільки у ЗМІ може з'явитися будь-яка інформація щодо обставин кримінальної події. З іншого боку, існує ризик перешкоджання реалізації права людини на захист та отримання інформації, відтак, на нашу думку, зміст інформації, що оприлюднюється, має бути підданий аналізу з боку відповідних фахівців.

Втім на сьогодні не викликає жодних сумнівів те, що існує об'єктивна необхідність у втіленні такої форми взаємодії зі ЗМІ, яка б дозволила з одного боку, реалізовувати право кожного громадянина на інформацію, а з іншого – не створювати перешкод розслідуванню і умов для уникнення покарання злочинцями. Тому ми пропонуємо наступні можливі форми взаємодії правоохоронців зі ЗМІ:

- організація регулярного інформування ЗМІ про кримінальні події на рівні прес-центрів у територіальних відділеннях МВС. При цьому важливо обирати найбільш сприятливий для цілей розслідування час, а також максимально утримуватися від передчасних коментарів, які можуть у подальшому бути спотворені окремими представниками ЗМІ;

- забезпечення функціонування власних ЗМІ (газет, журналів, Інтернет-видань) із висвітленням державної позиції щодо відповідних (резонансних) кримінальних проваджень. Відтак відомості, які будуть адресовані широкому колу громадськості, міститимуть лише допустимий максимум інформації про вчинений злочин та причетних осіб;

- надання пріоритету слідчому у законному порядку звертатись до державних ЗМІ із представленням державної позиції у конкретному кримінальному провадженні, виходячи з позицій дотримання вимог таємниці слідства, а також при висвітленні кримінальних подій у обов'язковому порядку погоджувати зі слідчим інформацію, що розголошується.

Окремо варто зупинитися на взаємодії з представниками міжнародних організацій, які останнім часом масштабно залучаються до моніторингу та контролю за дотриманням законності під час проведення виборів у нашій державі. Так, на спільній нараді членів ЦВК, Громадянської мережі «Опора», колеги МВС та керівництва Національної поліції, де узгоджувались механізми забезпечення публічної безпеки і законності виборів, Міністр внутрішніх справ Арсен Аваков заявив, що під час президентських виборів в Україну прийдуть близько тисячі спостерігачів Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ). Міністр зауважив, що МВС готове до тісної співпраці та забезпечення безпеки представників даної організації³.

¹ Словник UA (2020). *Портал української мови та літератури*.

<<https://slovnuk.ua/index.php?swrd=політизація>> (2020, квітень, 16).

² Щур, Б.В. (2004). *Тактика усунення протидії розслідуванню злочинів, що вчиняються організованими групами*: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Харків: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 65.

³ МВС: під час виборів президента в Україні працюватимуть 850 спостерігачів ОБСЄ. *Радіо Свобода*. <<https://www.radiosvoboda.org/a/news-mvs-obse/29711961.html>> (2020, квітень, 16).

Загалом під час президентських виборів до України прибуло 2485 офіційних спостерігачів від міжнародних організацій. Найбільша кількість від Бюро демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ – 997, Європейської мережі організацій зі спостереження за виборами (ENEMO) – 384, Світового конгресу українців – 249, Міжнародної неурядової організації «CANADEM» – 203; Парламентської асамблеї ОБСЄ – 124; Національного демократичного інституту міжнародних відносин США – 102¹.

Багаторічний досвід діяльності даних організацій щодо забезпечення захисту прав людини, зміцнення демократичних інститутів, забезпечення верховенства права, розвиток громадянського суспільства загалом та забезпечення проведення демократичних виборів зокрема є надзвичайно цінним для налагодження ефективної виборчої системи у нашій державі, у тому числі у контексті протистояння різного роду виборчим порушенням.

Крім спільних нарад, консультативних заходів, інформаційного обміну та інших форм взаємодії, звертає також увагу участь згаданих міжнародних організацій у виданні численних видань науково-методичного характеру: від схематичних алгоритмів² до ґрунтовних посібників³. Важливе значення для формування ефективної протидії виборчим порушенням мають також звіти даних організацій, що готуються за результатами проведеного моніторингу. У таких документах міститься інформація як про самі порушення, так і про їхні причини та шляхи подолання. Так, у підсумковому звіті Європейської мережі організацій зі спостереження за виборами (ENEMO) за результатами виборів Президента України у 2019 р., крім детального аналізу всіх етапів виборчої кампанії та виявлених порушень, міститься окремий розділ з рекомендаціями відповідним органам виконавчої влади. Зокрема, правоохоронним органам рекомендовано налагодити тісну співпрацю між поліцією та іншими установами з управління виборами, у тому числі щодо перенаправлення скарг до відповідного органу для забезпечення правового захисту осіб, які помилково подають скаргу до поліції не за юрисдикцією⁴.

У звіті Міжнародної фундації виборчих систем (IFES), представники якої також були активно залучені до спостереження за виборчим процесом в Україні, зазначається, що в цілому адміністрування виборів у день голосування здійснювалося професійно та без порушень. Найбільш вразливим до фальсифікацій вкотре став мажоритарний компонент паралельної виборчої системи – саме в округах були поширені випадки зловживань адміністративними ресурсами, підкупу виборців та порушень встановлених Законом правил здійснення передвиборчої агітації. При цьому, в якості одного зі шляхів подолання таких тенденцій пропонується переглянути законодавство на предмет невідповідностей між окремими нормативно-правовими актами та посилити санкції за порушення виборчого законодавства⁵.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можемо виокремити наступні основні форми взаємодії слідчих органів з громадськими організаціями та ЗМІ під час розслідування виборчих злочинів:

- інформаційний обмін (передумови вчинення злочинів; первинні дані про подію злочину та її учасників; надання інформації з баз даних, архівів тощо; надання документальних та інших носіїв доказової інформації);
- залучення в якості спеціалістів (взаємне консультування);

¹ ЦВК зареєструвала на другий тур 2,7 тис. міжнародних спостерігачів. *Газета «День»*.

<<https://day.kyiv.ua/uk/news/150419-cvk-zareyestruvala-na-drugyy-tur-2-7-tysyach-mizhnarodnyh-sposterigachiv>> (2020, квітень, 16).

² Дії поліцейського під час несення служби на позачергових виборах народних депутатів України: посібник. <<https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2019/07/IFES-Ukraine-Post-Presidential-Survey-Final-Presentation.pdf?>> (2020, квітень, 16).

³ Бондаренко, Б., Задоя, К., Калмиков, Д., Кириченко, Ю., Хавронюк, М., Шехавцов, Р. (2019).

Відповідальність за порушення виборчого законодавства: посібник для членів виборчих комісій, поліцейських, слідчих та суддів. Київ: АК-Group, 122.

⁴ Підсумковий звіт Європейської мережі організацій зі спостереження за виборами (ENEMO) за результатами виборів Президента України у 2019 р. *Громадський холдинг «ГРУПА ВПЛИВУ»*. <<https://www.vplyv.org.ua/wp-content/uploads/2019/09/FINAL-REPORT-Presidential-Elections-Ukraine-2019-UKR.pdf>> (2020, квітень, 16).

⁵ IFES Україна представили звіт за результатами виборів народних депутатів України. *Міжнародна фундація виборчих систем (IFES)*. <<https://ifesukraine.org/ifes-ukrayina-predstavyla-zvit-za-rezultatamy-vyboriv-narodnyh-deputativ-ukrayiny/>> (2020, квітень, 16).

- планування та проведення спільних дій та заходів (діяльність у складі координаційних центрів; проведення спільних нарад, заслуховувань, засідань, навчань, семінарів тощо);
- спільна реалізація наукових розробок, аналітичних досліджень, підготовка та видання довідково-методичної літератури;
- взаємне звірення облікової інформації;
- підведення підсумків спільної роботи та вироблення напрямів удосконалення її форм.

Очевидно, що запропонований перелік не вичерпує усіх напрямів співробітництва слідчих органів з громадськими організаціями та ЗМІ і може розширюватись та видозмінюватись залежно від особливостей компетенції суб'єктів, що взаємодіють, та завдань конкретного провадження.

References:

1. OPORA u 2019 roci: nashi nevelichki istorii velykoho uspihu [OPORA in 2019: our little success stories] (2019). *Ofitsiynyi sait Gromadianskoi merezhi OPORA* [Official site of the OPORA Civic Network]. <<https://www.oporaua.org/report/vybory/19584-opora-u-2019-rotsiashi-nevelichki-istoriyi-velikogo-uspikhu>> (2020, April, 16) [in Ukrainian].
2. Na spilnii naradi MVS, hromads'kih organizacii, Nacpolicii uzgodily mehanizm zabezpechennia publicnoi bezpeky ta zakonnosti vyboriv [At a joint meeting of the Ministry of Internal Affairs, non-governmental organizations, the National Police agreed a mechanism for ensuring public safety and legality of elections] (2019). *Multimedijna platforma inomovlennia Ukrainy UKRINFORM* [Multimedia Platform of Foreign Broadcasting of Ukraine UKRINFORM]. <<https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/2619434-avakov-obicae-kandidatam-u-prezidenti-zahist-ale-ne-preferencii.html>> (2020, April, 16) [in Ukrainian].
3. OPORA podala blyzko pivsotni zaiav u politsiiu [OPORA filed about 50 reports to the police] (2019). *Ofitsiynyj sait Gromadjans'koi merezhi OPORA* [Official site of the OPORA Civic Network]. <<https://www.oporaua.org/news/vybory/parlamentski-vybory/parlamentski-vybory-2019/18778-opora-podala-blyzko-pivsotni-zaiav-u-politsiiu>> (2020, April, 16) [in Ukrainian].
4. Statut Vseukrainskoi gromadskoi organizatsii «Komitet vybortsiv Ukrainy» [Charter of the All-Ukrainian Public Organization «Committee of Voters of Ukraine»]. *Ofitsiynyj sait VGO «Komitet vybortsiv Ukrainy»* [Official site of the APA «Committee of voters of Ukraine»]. <http://www.cvu.org.ua/page/about_cvu> (2020, April, 16). [in Ukrainian].
5. Romtsiv, O.I. (2016). *Osoblivosti podolannia protydii pid chas rozsliduvannia zlochyniv u sferi sluzhbovoi dijalnosti* [Features of overcoming the counteraction in investigation of crimes in the sphere of official activity: Extended abstract of candidate's thesis]. Lviv. [in Ukrainian].
6. Golovin, A.Ju., Dubonos, E.S. (2001). *Ispol'zovanie sredstv massovoj informacii v raskrytii i rassledovanii prestuplenij: ucheb. posobie* [Use of the media in the detection and investigation of crimes: study guide]. Tula: Tula University Publishing House. [in Russian].
7. SlovnykUA. *Portal ukrainskoi movi ta literaturi* [SlovnykUA. Ukrainian language and literature portal]. <<https://slovnyk.ua/index.php?swrd=політизація>> (2020, April, 16) [in Ukrainian].
8. Shhur, B.V. (2004). *Taktyka usunenennia protidii rozsliduvanniu zlochyniv, shho vchyniajut'sia organizovanyimi grupamy* [Tactics of counteraction to investigation of crimes committed by organized groups: extended abstract of candidate's thesis]. Kharkiv. [in Ukrainian].
9. MVS: pid chas vyboriv prezydenta v Ukraini pratsiuvatymut' 850 sposterigachiv OBSIE [MIA: 850 OSCE observers will work in Ukraine's presidential election] (2019). *Radio Svoboda* [Radio Svoboda]. <<https://www.radiosvoboda.org/a/news-mvs-obse/29711961.html>> (2020, April, 16) [in Ukrainian].
10. CVK zareiestruvala na drugi tur 2,7 tys. mizhnarodnyh sposterigachiv [CEC registered 2,700 international observers for the second round]. *Gazeta den* [Newspaper «Den»]. <<https://day.kyiv.ua/uk/news/150419-cvk-zareiestruvala-na-drugyy-tur-2-7-tysyach-mizhnarodnyh-sposterigachiv>> (2020, April, 16) [in Ukrainian].
11. Dii politseiskogo pid chas nesennia sluzhby na pozachergovyh vyborah narodnyh deputativ Ukrainy: posibnik [Actions of a police officer while serving in the snap elections of the People's Deputies of Ukraine: guide]. *Mizhnarodna fundatsiia vyborchikh system (IFES)* [International Foundation for Electoral Systems (IFES)]. <[ifesukraine.org > wp-content > uploads > 2019/07 > IFES->](https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2019/07/IFES-)> (2020, April, 16) [in Ukrainian].
12. Bondarenko, B., Zadoia, K., Kalmykov, D., Kyrychenko, Yu., Khavroniuk, M., Shekhavtsov, R. (2019). *Vidpovidalnist za porushennia vyborchoho zakonodavstva: posibnyk dlia chleniv vyborchikh komisii, politseiskikh, slidchikh ta suddiv* [Responsibility for Election Law Violations: Guide for Election Commission Members, Police, Investigators and Judges]. Kyiv: «AK-Group». [in Ukrainian].
13. Pidsumkovyi zvit Yevropeiskoi merezhi orhanizatsii zi sposterezhennia za vyboramy (ENEMO) za rezultatamy vyboriv Prezydenta Ukrainy u 2019 r. [The final report of the European Network of Election Observation Organizations (ENEMO) following the 2019 presidential election in Ukraine] (2019). *Hromadskiyi kholdynh «HRUPA VPLYVU»* [Public association «Impact Group»]. <<https://www.vplyv.org.ua/wp-content/>>

- uploads/2019/09/FINAL-REPORT-Presidential-Elections-Ukraine-2019-UKR.pdf> (2020, April, 16) [in Ukrainian].
14. IFES Ukraina predstavlyly zvit za rezultatamy vyboriv narodnykh deputativ Ukrainy [IFES Ukraine presented a report on the election results of the People's Deputies of Ukraine] (2019). *Mizhnarodna fundatsiia vyborchyykh system (IFES)* [International Foundation for Electoral Systems (IFES)]. <<https://ifesukraine.org/ifes-ukrayina-predstavyla-zvit-za-rezultatamy-vyboriv-narodnyh-deputativ-ukrayiny/>> (2020, April, 16) [in Ukrainian].